

„Alkalmas ideig gyötörte” Pragmatikai markerek funkcióinak alakulásáról 16–18. századi regiszterekben

Varga Mónika
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Összefoglaló

A beszélői bizonytalanságot és nyomatékosítást jelölő elemek, más néven *pragmatikai markerek* története az ómagyar korszak utáni időszakokra nézve feltárás alatt van. Az egyes elemek funkcióinak alakulása, átjárhatósága is kutatásokat igényel. Jelen tanulmány célja néhány pragmatikai marker kontextusfüggő átértékelődésének bemutatása 16–18. századi adatok alapján. A tárgyalt elemek olyan funkciókban (is) használatosak a vizsgált korszakban, amelyek eltérnek a napjainkban jellemzőktől (részben az első ismert jelentéseiktől is különbözve). A változások érintik az evidencialitást (*szinte* ~ *szintén*: hedge → intenzifikáló; *azt tud* booster, de az így jelölt esemény nem valószínű), valamint a polaritást (*alkalmas*) kérdéskörét. Az elemzés a Történelmi magánéleti korpusz mellett a korszak további forrásait is tekintetbe veszi, felvetve, hogy a tárgyalt markerek mutatnak-e valamiféle regiszter szerinti különbségeket a tárgyalt újabb funkciók kapcsán.

Kulcsszavak: pragmatikai markerek, nyelvi változás, evidencialitás, polaritás, kontextus, középmagyar korszak, regiszterek

1. Bevezetés, témamegjelölés

A *pragmatikai markerek* csoportjába sorolható elemeket a funkció, azaz a beszélő által közölt üzenet és az annak kontextusa közötti viszony meghatározása kapcsolja össze (Culpeper–Kytö 2010: 361). A *marker* elnevezést az indokolja, hogy a kategória tagjai különféle szófajokba tartozhatnak, változatos formai, szerkezeti jellemzőkkel bírhatnak. A pragmatikai funkciót tekintve megkülönböztethetők a bizonyosságot jelölő, nyomatékosító, fokozó elemek (*booster*), valamint a bizonytalanságot, homályos, elmosódott jelleget kifejező *hedge*-ek.¹

A pragmatikai markerek története az ómagyar kor határozószói (azon belül a fokhatározószók, leírásukat I. D. Mátai (1991) és D. Mátai (1992)), valamint a módosítószói (leírásukat I. Juhász (1991) és Juhász (1992) mentén ragadható meg. A középmagyar korszak e tekintetben feltárás alatt áll; egyaránt cél a gyakorisági változások, közel szinonim variánsok váltakozásának bemutatása (esettanulmány: Varga 2022), emellett, ahol lehetőség nyílt rá, a társadalmi, kulturális beágyazottság vizsgálata (boszorkányperekben Varga 2019). Lényeges ugyanakkor az egyes elemek funkcióinak alakulása, a kontextusfüggő átértékelődés kutatása is.

¹ Jóllehet számos magyarítási kísérlet ismert a *hedge* terminussal kapcsolatban (*pontatlanság-jelölő*, *kertelés*, *homályosító*), egyik sem kifogástalanul és maradéktalanul fedli le a kérdéses kategóriát, így jelen tanulmány az egyértelműség kedvéért az angol kifejezés használatánál marad.

Jelen tanulmány célja néhány pragmatikai marker – az *alkalmas*, a *szinte* ~ *szintén*, valamint az *azt tud* – középmagyar kori használatának, ezzel együtt változásainak bemutatása. A választást az indokolja, hogy a felsorolt elemeknek olyan használatai is kimutathatók a 16–18. század során, amelyek a napjainkban jellemzőktől (sőt részben az első ismert jelentéseiktől is) eltérnek. A változások a *szinte* ~ *szintén* és az *azt tud* nyomán érintik az evidencialitás kérdéskörét abban az értelemben, hogy egy adott esemény, szituáció fennáll-e a megnyilatkozó szerint, mire alapozza ezt, például érzékelésre, mástól származó tudásra stb., valamint ez utóbbinak a megbízhatósági fokára reflektál-e (l. Kugler 2015: 52, 55–56). A polaritás (vö. Kugler 2018: 162–163) pedig az *alkalmas* olyan használatait tekintve kap szerepet, amikor az negatívként értékelt események leírásában jelenik meg.

A továbbiakban kitérek a pragmatikai markerek részletesebb meghatározására és a funkcióváltás kérdéskörére, ezt követi az adatgyűjtés bemutatása, valamint az egyes markerek elemzése.

2. Problémafelvetés: pragmatikai markerek és funkcióváltás

A pragmatikai markerek közé sorolható elemeknek a bizonyosság vagy épp meggyőződés jelölése során szerepük van a személyközi dinamikában, a megnyilatkozó érzelmeinek, attitűdjeinek közvetítésében, beleértve az udvariasságot is (Culpeper–Kytő 1999: 294; 2010). A terminológia változatosságát és változékonyságát mutatja, hogy Foolen (2011: 218) éppen a magyarban leginkább *diskurzusjelölő*ként ismert csoportot nevezi *pragmatic markers*-nek. Amellett, hogy ezáltal nem foglal állást egyik specifikus elmélet mellett sem, azzal indokolja döntését, hogy a terminus mindkét része semleges: a *marker* a beszéd formális felosztását tekintve (így a több szóból álló elemek is beletartozhatnak), a *pragmatic* pedig a közvetítés módjára nézve. Emellett az állásfoglalás (*stance*) fogalmába is tartoznak olyan szerepek és kifejezések, amelyek más megközelítésben a pragmatikai markerek közé sorolhatók (Gray–Biber 2014). Traugott (2020: 2–3) áttekintése pedig azt mutatja, hogy a szövegszintű állásfoglalás (*stance-to-text*) – amelybe többek között episztemikus evidenciális és értékelő elemek tartoznak – és az általa *pragmatikai marker*ként emlegetett, a magyarban hagyományosan diskurzusjelölőként kezelt kategória átfedéseket mutat. Az *affective stance* a különféle érzelmeket és intenzitásukat, míg az *epistemic stance* a hiedelmek, tudás, bizonyosság kifejezését, állítások iránti elköteleződést jelöli. Megkülönböztethető a grammatikailag explicit, valamint az implicit állásfoglalás, utóbbi esetében a kontextus vagy a megosztott háttér tudás mentén azonosítható, hogy a beszélő / író minősítése, attitűdje jelenik-e meg az érzéseket jelölő kifejezésekben (*boldog*, *mérges*, *meglepett*) és értékelésekben (*jó*, *csodálatos* stb.; Gray–Biber 2014: 221–222).

A pragmatikai markerek mind a bizonytalanság, mind a nyomaték mentén feloszthatók alcsoportokra. A hedge-en belül ilyen az állításhoz való beszélői viszonyulást jelző „pajzs” (*shield*, például: *I guess*), valamint az approximátor; utóbbi például azt jelzi, hogy az adott elem nem prototipikus tagja a kategóriának, illetve valamilyen számszerű, értékre vonatkozó pontatlanságot érzékeltet a propozíción belül (a határok nem minden leírás szerint élesek, l. Culpeper–Kytő (1999: 297),

Fraser (2010), Mihatsch (2010) és Overstreet (2011)). A boosterben belül pedig a bizonyossági markerek és az intenzifikáló elemek alkotnak csoportot (Culpeper-Kyťo 1999: 297; 2010: 363–364).

Fontos megjegyezni, hogy egy-egy kifejezés több kategóriába is tartozhat a kontextustól függően (a *fairly* és a *pretty* kapcsán Nevalainen–Rissanen (2002: 361–363)). A 16–18. századi boszorkányperes tanúvallomások (és levelezések) alapján a *mintegy* a hedge funkción belül lehet közelítő, approximátor, de „pajzs”-ként, az állításban jelölt eseményhez, állapothoz viszonyulva is jelezhet bizonytalanságot (Varga 2019: 105). A *bizonyos* elsődleges szerepe a nyomatékosítás, ugyanakkor a ’közelebről meg nem határozott’ jelentés is rendszeressé vált a középmagyar korszak során – az eddigi eseti elemzés alapján a változatok használata regiszterhez is köthető (az önéletírás a hedge szerepet jobban preferálta, míg a levelekre a nyomatékosító funkció volt jellemző, l. Varga (2022)). Az *ilyen*, *amolyan* szintén alapvetően hedge-ként használatos, ahogy napjainkban is, azonban – akár csak alkalmilag – átértékelődhet(ett) boosterré, ahogy az *esse / esze / ez és ez’* is (az *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, a továbbiakban SzT., igen gyakran szitkozódás részeként idézi, például: 1630: *szandekom uolt hogj bizony meghj fizetek esse lelek kuruak* [Mv; MvLt 290. 235b]):²

- (1) a az utrumban specificált személyek *ilyenek*, s *amollyanok* az az boszorkányok volnának (Bosz. 61.)
 b. Az Ola Janos mondotta hogi az *esse lelek kura* az uonta el az Szamat helirül (Bosz. 554.)

A fenti példákban nem az episztemikus bizonytalanság hangsúlyozódik, a közelebről meg nem meghatározott jelleg ellenére nyilvánvaló a beszélői meggyőződés és a nyomaték (valamint az, hogy az ezúttal alapvetően semleges polaritás negatívvá válik, l. még Varga (2019: 105–106)).

Ahogy látszik, a jelentések átjárhatósága, alakulása változás, de egyben bővülés is, azaz a korábbi jelentések, funkciók sem szűnnek meg. Az alábbiakban tárgyalt elemek vizsgált funkciói esetében is ez tapasztalható.

3. Anyag és módszer

Az adatgyűjtés egyik fő forrása a *Történeti magánéleti korpusz* (TMK, Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018), innen fölötti adat származik (az egyes elemek előfordulásait lentebb veszem sorra). A manuális adatkeresés során további magánleveleket és boszorkánypereseket is vizsgáltam, azonban a regiszter szerepének bevonásához nagyobb hangsúlyt helyeztem a 16–18. századi önéletírásokra és drámákra (a készülő *Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz* anyaga alapján, l. Gugán (2020)). Az alakulástörténet teljesebb (1771 utáni) feltárásához a *Magyar Történeti Szövegtárban* is végeztem kereséseket (MTSz, Sass 2017); ez utóbbi

² A TMK-ból bárki számára elérhető adatokat betűhíven közlöm (az esetleges értelmezést segítő kiegészítések []-ben szerepelnek), a tételszámmal hivatkozva, ugyanis a keresőfelület Lekérdezés menüjébe beírva a szöveg egy részletét, valamint a fejlécben megadva a tételszámot, minden idézett adat visszakereshető (illetve csak a tételszám megadásával a teljes szöveg is kinyerhető). A további felhasznált művek rövidítésének feloldását l. Források.

adatbázis tartalmaz úgynevezett személyes – magánlevelekből és emlékiratokból álló – alkorpuszt, valamint drámákat is (ezzel együtt a lekérdezések a teljes gyűjteményre irányultak).

Az elemzés az alábbi kérdésekre irányul:

- A korszakban is ritkábbak-e a vizsgált elemek, szerkezetek (*szinte*, *alkalmas*, *azt tud*) ezúttal tárgyalt jelentései azoknál, amelyek napjainkban (is) közismertek?
- Megfigyelhető-e valamilyen regiszterbeli különbség a vizsgált elemek ezúttal tárgyalt használatában?
- Milyen kontextusbeli, szerkezeti jellemzők mutathatók ki a tárgyalt elemek esetében?
- Mi motiválhatta a funkciók átértékelődését, milyen mintázatokba illeszkednek a változások?

Előrebocsátható, hogy az *azt tud* főként a fiktív vagy valós élőnyelvközei forrásokban – levelek, boszorkányperek, önéletírás, drámák – adathozható; az *alkalmas* is, utóbbi azonban az eddig feldolgozott drámákban nem fordult elő az ezúttal vizsgált jelentésben. Mindkét marker ritkának tekinthető (a TMK az adatgyűjtés idején – 2022 tavaszán – több mint egymillió szövegszót tartalmazott). A *szinte* ~ *szintén* viszont jelentősen több előfordulással szerepelt a másik két elemhez képest, emellett a korszak bibliafordításában (az Újszövetséget megnézve Sylvester, Heltai, Károlyi és Káldi fordításai alapján) is használatos az ezúttal tárgyalt funkciókban (4.1. szakasz). Az 1. táblázat adatai tájékoztató jellegűek (az *azt tud* esetében a manuális gyűjtések csak a nem faktív előfordulásokat tartalmazzák).

	<i>szinte</i> ~ <i>szintén</i> booster	<i>alkalmas</i> semleges + negatív	<i>azt tud</i> nem faktív
TMK, boszorkányperek	196/192	34/7+15	80/13
TMK levelek	442/434	38/2+17	45/39
További boszorkányperek, levelek	72/65	13/12	20
Emlékirat, dráma	209/181	26/13	28
Összesen: 1201 adat / ezúttal releváns: 1034	919/872	111/62	171/100

1. táblázat

A vizsgált pragmatikai markerek előfordulása 16–18. századi boszorkányperekben, levelekben, emlékiratokban, drámákban (adatszám)

Az egyes markerek kontextusbeli és szerkezeti jellemzőit, valamint a funkcióbeli változás, bővülés lehetséges motivációinak kérdéskörét a következő szakaszban tárgyalom.

4. Elemzés

A továbbiakban az evidencialitás szempontjából érintett változásokat mutatom be a *szinte* ~ *szintén* és az *azt tud* vonatkozásában (eredeti jelentések, szerkezeti, szemantikai kontextusok, lehetséges motiváció), ezt követően pedig az *alkalmas* polaritásának alakulását vizsgálom.

4.1. *Szinte ~ szintén*

A *szinte* jelenkori funkcióját tekintve hedge, azon belül approximátor. Halm (2020) formális diakrón elemzést készített a TESz., valamint az MTSz és az MNSZ2 adatai alapján, összevetve a *szinte* és a *majdnem* hasonló és eltérő kontextusait. Eszerint a *szinte* skaláris bizonytalanságot, kevésbé precíz sztenderd alapján elfogadható, míg a *majdnem* episztemikus bizonytalanságot jelöl, a különbség pedig a két elem történetével is magyarázható. A *szinte* kapcsán a 'külső hasonlóság, megjelenésre, ránézésre ugyanaz' jelentés tekinthető a fő motivációnak (míg a *majdnem* tekintetében a mirativitás; az utóbbi elemről eltérő, a pleonasztikus tagadással összefüggő leírást ad Gugán (2021: 147–148) és Gugán (2022)).

A *szintén* első jelentései között a TESz. alapján megtalálható a 'különösen, kifejezetten', 'éppen úgy, is', valamint a 'teljesen, egészen' (a 'csaknem' későbből adathozható, és az adatok egy részében bizonytalan értelmezés). Az utóbbi két jelentés a *szinte* kapcsán is kimutatható a 'csaknem' mellett, idővel ez utóbbi vált elsődlegessé. A 'megközelítőleg, csaknem' jelentés alakulásának fő motivációi a 'felület, látszat', illetve 'látszatára, hasonlóságára' lehetnek (vö. TESz.). A tipológiai kutatások alapján hasonló a helyzet a 'közel' jelentésű elemekkel, amelyek esetében a grammatikalizáció tipikus kimenete a megközelítő 'csaknem', tehát a hedge funkció (vö. Heine–Kuteva 2002; Kuteva et al. 2019: 287–288). Az SzT. felvesz a *szinte* címszóhoz 'éppen' jelentést a 'majdnem, csaknem' mellett, azonban csak az időre vonatkoztatva (l. lentebb).

A *szinte* és a *szintén* jelentései és használatai viszonylag későn váltak el egymástól (TESz.), így a két elem adatait változatokként, együtt tárgyalom. Ezúttal olyan használatról lesz szó, ahol a *szinte* nem hedge-ként, hanem intenzifikáló elemként működik 'igazán, eléggé, éppen' jelentésekben. Az approximátor szerep a gyűjtött anyagban, főként a TMK alapján ritkának számít (2% alatti), de az összesített adatoknak is több mint a 95%-a nyomatékosítóként értelmezhető (a drámákból csak booster funkciójú előfordulások kerültek a táblázatba):

Forrás	<i>szinte ~ szintén</i>
TMK, boszorkányper + levelek	638/626
További boszorkányper + levelek	72/65
Emlékirat	190 /162
Dráma	19
Bibliafordítás (+ Oktató intés)	78 (+ 23)
Összes / nyomatékosító	1020/973

2. táblázat

A *szinte ~ szintén* előfordulásai
a feldolgozott 16–18. századi forrásokban (adatszám)

A jelenleg releváns nyomatékosító jelentés működését egy, a TMK-ból is elérhető magánlevélből származó példán mutatom be; Barkóczy Krisztina ír férjének, Károlyi Sándornak néhány hónapos gyermekükről:

- (2) Feruska sem nagy, sem kicsiny, *szinte jó, nem kel más*, Édes Szívem
(Bark. 69.)

A (2) példát látva a szövegkörnyezet (*nem kell más*) világossá teszi a későbbi olvasó számára is: ezúttal nem arról van szó, hogy 'kevésbé precíz sztenderd szerint' jó Feruska, hanem 'éppen, pontosan, meglehetősen' jó. (A szituáció is ezt támasztja alá, ahogy a levelezés valamivel korábbi szakaszából látható: *Az gyermek igen szüksége, hogj erős és jó testel legjen, ha kurucz akar lenni* [Kár. 55].) A *szinte* ~ *szintén* TESz. által megadott jelentései közül a 'teljesen' értelmezhető ebben a szövegrészletben. A jelenleg vizsgált forrásokban ugyanakkor több olyan kontextus is mutatkozik, ahol nem érvényesíthető ez a jelentésárnyalat a nyomatékosító szerepen belül.

Az alábbi drámaszövegben az 'éppen, pontosan' jelentésben használatos a *szinte*, egymás után kétszer (a *szinte titeket* esetében nem feleltethető meg a TESz.-ben meghatározott 'teljesen, egészen' jelentéseknek, a *szinte jól vagyon* viszont értelmezhető így is):

- (3) Egességgel tarsaim, szinte titöket kereslec vala.
Szinte iol vagyon, mijs tegedet vadaszunc vala (Szegedi Lőrinc: 735)

Az ezúttal feldolgozott adatok alapján a *szinte* ~ *szintén* nyomatékosító szerepe különféle kontextusokban figyelhető meg (az adatszámok tájékoztató jellegűek):

Forrás	puszta nyomaték	hasonlóság, azonosítás	egyidejűség	tagadott	ha ... is
16–18. sz. TMK	85	173	269	32	67
16–17. sz. bibliafordítás (+ Káldi: Oktató intézés)	31 (+ 4)	20 (+ 7)	5	4	21 (+ 9)
16–18. sz. manuális	42	53	73	20	58
1772-től, MTSz	NA	NA	13	16	168
Összesen: 1170 (100%)	162 (13,8%)	253 (21,6%)	360 (30,8%)	72 (6%)	323 (27,6%)

3. táblázat

A nyomatékosító *szinte* ~ *szintén* különböző kontextusai
a feldolgozott forrásokban (adatszám)

A 3. táblázatban jelzett kontextusokat az alábbiakban mutatom be részletesen. A – munkaterminusként – **puszta nyomatékosítás** esetén (3–4. példák) egyelőre nem látszik olyan szerkezeti jellemző, amely alapján egyértelműen elkülöníthető lenne, hogy nyomatékosító vagy hedge szerepű-e a marker az adott kontextusban. Így közvetett szempontok mentén sorolhatók ide az adatok, elsősorban annak mentén, hogy fennáll-e az adott esemény, állapot vagy körülmény, amelyre a *szinte* vonatkozik, implikál-e a kontextus valamilyen skálát, sztenderdet, illetőleg milyen más markerrel tekinthető szinonimnak a *szinte* ~ *szintén* a szövegkörnyezet alapján, a *csaknem*-mel, vagy pedig tág jelentéssel bíró emfatikus elemekkel, mint a *még* vagy az *éppen*.

A puszta nyomatékosító szerepet a kontextusbeli fogódzók mellett például a 16–17. századi bibliafordítások párhuzamos helyeinek összevetése is alátámasztja. A (4) szöveghely esetében Károlyi és Káldi nem alkalmaz semmiféle markert az

így-gyel kezdődő mondat előtt (korábban a JordK. és a MünchK. sem), míg Sylvester igen:³

- (4) A szél, aholott akarja, ott fúj, / és hallod az ő zúgását, / de nem tudod, honnan jöjjön, /és hova menjen. *Szinte ígyen* vagyon minden, / ki a lélektől született. (Jn 3:8, Sylvester)

A (4) példa a *szinte* által kifejezett nyomatékositás ('éppen') opcionális jellegét mutatja, míg ha hedge funkcióban lenne, akkor elhagyásával megváltozna az állítás (*így van minden*) értelmezése. Az alábbi részletben Sylvester és Káldi használja, Károlyi és Heltai viszont nem (ahogy korábban a MünchK.: *hozzáiglan* és a JordK.: *hoggy hozzá jöttek volna* sem):⁴

- (5) a. És elindulván *szinte odamenének*, / aholott Jézus vala / és megtartóztatják vala őtet (Lk 4: 42, Sylvester)
 b. keresik vala őtet, és *szintén hozzája menének*; és tartóztatják vala őtet, hogy el ne menne tőlük (Káldi)
 c. és menének őhozzája, és tartóztatják vala őtet, hogy őtőlük ne menne (Károlyi)

A helyszínek vagy más körülmények felvezetése *szinte* ~ *szintén* markerrel rendszeresnek tűnik a bibliafordításokban. A (6) példákban is explicit a bekövetkezés, azaz nem a 'csaknem' értelmezés a helytálló, illetve a skalaritás sem merül fel („mikor odajutott volna”), ugyanakkor Sylvester és Káldi marker nélkül fordítja (az előbbit idézve: *hoggy Antiochiába menne*):

- (6) a. elküldék azért Barnabást, hogy menne *szinte Antiochiába*. Ki mikor odajutott volna, [...] (Apcsel 11:12, Károlyi)
 b. Elküldék annak okáért Barnabást, *hoggy szinte Antiochiáig* menne. Ki mikoron odajutott volna [...] (Heltai)

A *szinte* ~ *szintén* a TESz. által is felvett 'éppen úgy' jelentés kifejezésekor rendszeresen kollokálódik névmásokkal, főként (bár nem kizárólag) **hasonlító szerkezetben**. A TMK alapján ilyenek például az alábbiak:

³ Az adatok elérhetők a Párhuzamos bibliavetéstől (Simon–Kalivoda 2020): <http://parallelbible.nyud.hu/>. A könnyebb érthetőségre tekintettel az adatok olvasatát közlöm (ez a hangjelölést érinti, a morfológiát nem).

⁴ Ezúton köszönöm egyik lektoromnak, hogy felvetette a latin forrásszövegek szerepét a *szinte* szövegbe kerülése vagy épp elmaradása kapcsán, rámutatva arra, hogy bizonyos helyeken, például az (5) és (6) példák esetében egyes fordítóknál az *usque* megfelelője lehet, amely 'éppen, egészen (ti. az adott területig)' jelentésű lehetett, így a *szinte* használata motívált, de nem szükségszerű. A forrásszövegek és -szövegek lehetséges hatásának részletesebb figyelembevételére, valamint annak feltárására, hogy a bibliafordítások formális regiszterébe mely nyomatékositó elemek kerültek bele, túlmutat a jelenlegi kutatás keretein. A (4–6) példákkal elsősorban amellet szerettem volna érvelni, hogy ezekben a kontextusokban a *szinte* elhagyhatósága, opcionális jellege a nyomatékositó funkcióként értelmezés egyik fogódzója lehet.

- (7) a. De egyszer láttam én néminemű irt, kinek szúne *szintén olyan, mint az túja poráé* (Nád. p. 105.)
- b. Hugom Borbalaszon [= Borbála asszony] igen köbönj Az barackot, enis ettem benne *Binte ollian ides mint[h] temagad*, talam azirt hogj temagad raktad uolt az kosarban (Tel. 2.)
- c. azt a farkas inat az kemenczeben vetnim es annak az embernek keze avagy laba az kire en megh haragszom *szintin ugy megh szaradna mint az farkas ina az kemenczeben* (Bosz. 181.)
- d. Szörnyű terhes állapot, úgyhogy e világ vigasztalása mind jelen volna is, haszontalan, sőt az istenes dolog *szinte oly izetlen, mint egyéb* (Bark. 100.)
- e. Valamint az kuruczsággh kezdetin volt az sok hamis hir, most az Labanczok részérül *szintén ugj árad* (Kár. 56.)

A (7a–e) példák esetében a *szinte* ~ *szintén* **azonosító szerepű** is, megfeleltethető az *ugyan* – *ugyanolyan*, *ugyanúgy* – használatainak (jóllehet a korszakban az *ugyan* azonosító szerepét tekintve már dominánsnak számít, l. Dömötör (2015a: 38) és Dömötör (2015b: 35–36)). Nem csak azonosító funkcióban állítható párhuzamba a *szinte* ~ *szintén* és az *ugyan*, hiszen partikulaként az utóbbinak is van 'valóban, bizony' jelentése és így nyomatékosító elemként is használatos (Dömötör 2015b: 27). A *szintén úgy* használatokor is előtérbe kerülhetett az intenzifikáló, fokozó jelleg, 'csak úgy' értelemben (hasonlítás nélkül):

- (8) a. a személyek pedig igen cifrák voltak, *szintén ugy* csillamlott a ruha rajtok es csillagzott. (Bosz. 474.)
- b. rendre kóstolgtván az ételt, borsot törtek rész mosárban, *szintén úgy tündöklött* (Bosz. 85.)
- c. a Pénz *szintén ugy csörgőt* mikor eleiben hánták mondván: illyen jól volna néked dolgod ha közinkben állanál (Bosz. 85.)

Az SzT. által is felvett **időviszonyítás, egyidejűség** kifejezésekor a *szinte* ~ *szintén* ugyancsak nem a kevésbé precíz sztenderddel járó pontatlanságot jelöli (az események egyidejűként való leírásakor a hozzátétőlegesség inherens). Nem értelmezhető 'csaknem'-ként (vagy skalárisan) a *szinte* az alábbi esetekben sem, ezt az események reflektált bekövetkezése egyértelművé teszi:

- (9) a. Mikor pedig az udvar külső kapuján *szinte másztam volna bé lassan*, hát az Rumor Knechtek (ezek a város fogházánál lévő őrzők) nagy lármával, pofozással, döföléssel, öklözéssel hurcolnak ki az udvar kapuján egy cifra embert (SzekelyLŐnél. 153)
- b. eljött az Kata anyja Pádáriékhoz éjszakának idején, aki *szinte herőcét sütött akkor*, s mondja a fatens: miért süti kegyelmed azt a herőcét (MBF 1: 285)

A hasonlóság mentén a viszonyítás alapja ugyanakkor teljesen háttérben maradhat, mint a (10a–c) példák esetében, ahol nincs közvetlen szövegelőzmény. A levelek kezdeteként olvashatók a következők:

- (10) a. *Szintén ezen órában* vettem Almásról írt leveledet, ideje volt egyszer tudósítanod (CsákyKlev. 94)
 b. *Szintén mostan* az feredőről való hazaérkezésemkor vettem atyafiságos levelit, melyből értem nénémasszony kívánságát, (CsákyKlev. 165)
 c. Az Úr 20-dik Martii datált levelet *szintén most*, nagy becsülettel vettem. (Bethlen Kata 231)

Az időviszonyítás kontextusában a *szinte* ~ *szintén* azonosító funkciójú is lehet, 'ugyanezen órában', 'ugyanakkor', más esetekben pedig 'éppen' jelentésben az egybeesést nyomatékosítja:

- (11) a. a Deák nékem azt írja Bécsből, hogy *szinte akkor* lévén a F. király Coronatioja Posenban, a mikor eő Bécsben érkezett (Pereg1. 9.)
 b. *Szintén mikor írni akartam volna* Kegyelmednek, Édesem, hozá lovász Péter az Kegyelmed levelét, Kállóbul írottat (Bark. 221.)
 c. az elmúlt télen circit. háromszor vacsora után csak ki takarodot és nem előb, hanem *szintén Éyféli tájban* haza jöve nagy sugorogva (Bosz. 213.)

Az MTSz alapján igen ritka a *szinte most* és a *szinte mikor*, ezek alapján a 19. század első felében még kimutatható az egyidejűséget nyomatékosító funkció:

- (12) a. Ez gr. Bethlen Miklós úr leánya, Csáki Katától való s *szinte most* mátkás gr. Csáki Jánossal (Rettegi György: Emlékezetre méltó dolgok, 1775)
 b. S ő is előbbre nyomult, s a jelzászlóhoz elére, A siető nap *szinte mikor* készülne leszállni (Pázmándi Horvát Endre: Árpád, 1831)

Tagadott szerkezet részeként már kínálkozik közvetlenebb fogódzó a hedge vs. nyomatékosító funkció elkülönítésére. Ha a *szinte* ~ *szintén* nyomatékosító szerepű, akkor ugyanis a tagadószó megelőzi, míg amikor approximátorként működik, akkor követi azt (pl. *csak szinte nem fekszik* [Bark. 209.]; a *szintén* esetében is ez a sorrend a bevett). A *nem szinte* ~ *nem szintén* sorrenddel tehát a *szinte* az olyan szinonim megoldásokat követi, mint a *nem igazán*, *nem éppen*:

- (13) a. Mennyire érthettem, *nem szinte kicsin* had (Nád p. 232-233)
 b. Szolnék, De félvén haragodtul, *nem szintén bator* vagyok (Constantinus és Victoria 123)
 c. Mégis, Édes Lelkem, *nem szintén jól* vagyok de Isten talám megment tőlle (Bark. 145.)
 d. *nem szintén mesze lakott* a fatens említett Nagy Maris házatúl, azért is tudgya, mivel gyakorta hallotta a szomszédokkal való pörlekedésit (Bosz. 155.)

A *szinte* első adatai között ugyancsak tagadott formában szerepel az alábbi részlet 1495-ből a GuaryK. 130. lapjáról 'teljesen, egészen' jelentést megadva (TESz.): *ez el'eten nē zinte embor de antiχpūs* [= Antikrisztus]. Azonban ez az értelmezés módosításra szorul (a *nem* 'teljesen egészen' *ember*, skalaritást implikálna), a kizáró ellentét miatt inkább 'nem éppen'-nek feleltethető meg, illetve egészen sematikus jelentésű nyomatékosítást jelez (éppen ezért el is lehetne hagyni: „nem ember, de / hanem Antikrisztus”).

További különbség, hogy 'csaknem' jelentésben a *szinte* ~ *szintén* melletti tagadás valójában állítás, tehát bekövetkezik az adott esemény, állapot (pl. *szinte nem látom* 'látom, jóllehet alig'), a nyomatékosító szerepű *szinte* viszont azt az eseményt, állapotot hangsúlyozza, amely tagadott formában jelenik meg, ezért a *szinte* megjelenése ilyenkor opcionális, míg hedge-ként elhagyásával a kijelentés értelme megváltozik (*szinte nem látom* vs. *nem látom*). A kétféle használat és sorrend feltehetően nem a tagadás szerkezeti jellemzőivel függ össze, hanem azzal, hogy a *szinte* ~ *szintén* a korszakban többféle jelentéssel is bír, a szórendbeli különbség pedig feltehetően analógiával magyarázható a *nem éppen*, *nem igazán* típusú funkcionális variánsok mintájára.

A feldolgozott 16–17. századi bibliafordításokra közvetlenül nem jellemző ez a használat, azonban Káldi írása után szerepel egy *Oktató inté*s, amelyben a Károlyi-féle fordítás elleni kritikáit veszi sorra. Talán a szöveg polemizáló jellegéből adódóan is többször előfordul a *szinte* ~ *szintén* tagadott kontextusban:

- (14) a. Mellyel *nem szintén egyez* a Károlyi magyar fordítása, mely imígyen
vagyon (Káldi)
b. Károlyi megcsonkította, toldotta, változtatta, noha a Tiguri betűvel *sem szintén egyez* (Káldi)
c. De csakhamar kilépi az útból Károlyi, és ami következik, *nem szintén jól fordítja* (Káldi)

Felmerül, hogy a (13–14) példák esetén valóban a *szinte* ~ *szintén* nyomatékosító szerepéről beszélhetünk-e, hiszen a tagadott forma (például *nem jól*) önmagában teljes beszélői elkötelezettséget fejez ki.⁵ Ez azonban más hasonló jelentésű, egyértelműen booster funkciójú markerekre is érvényes (vö. *kifejezetten*, *igazán*, *nagyon jól fordítja* vs. *nem kifejezetten*, *nem igazán*, *nem nagyon jól fordítja*); a *szinte* ~ *szintén* ilyenkor a hasonló jelentésű markerekhez hasonlóan az azt közvetlenül követő elemet nyomatékosítja (a tagadás azonban az egész szerkezet értelmezésére hat, egyúttal átértékelve az emfázist).

Az 'éppen, igazán' jelentésű *szinte* ~ *szintén* melletti tagadás a 19. század során is kimutatható az MTSz alapján, azonban már igen ritka (16 előfordulás, a *szinte nem* ezzel szemben 149, a *szintén nem* pedig 235 találatot ad):

- (15) a. emlékeztetém, hogy emberem kérdésére *nem szinte nyájasan felele*
(Kazinczy Ferenc: Erdély felé 1816 u.)
b. későbben »tollvívőnek«, a Jelenkor pedig *nem szinte helyesen*
»tollnoknak« nevezett
(Sárosi Gyula: Váltótörvényszéki jegyző és váltójegyzők, 1841)
c. S szóla magában, mert nyilván heve szólani tiltá A' nyomorúk! még is
*nem szintén rúta*k alakban Azt hinnők, deli férfiak és viadalra szülöttek
(Vörösmarty Mihály: Eger, 1827)

További gyakori és formailag is jelölt kontextus a *szinte* ~ *szintén* **megengedő feltételes** szerkezetben való megjelenése. A megengedést tagmondat szintjén kifejező variánsok között az élőnyelvközei regiszterben a *ha ... is* típus a

⁵ Ezúton köszönöm egyik lektoromnak a fenti felvetést.

leggyakoribb, a pusztá megengedő kötőszókhöz képest is rendszeresebb a használata, elsősorban a magánlevelekben (a TMK alapján, l. még Varga (2021)). A *ha szinte ~ szintén... is* szerkezet részeként sem közelítő a vizsgált marker, hanem a szerkezetben foglalt feltétel felvetett bekövetkezését nyomatékosítja, más szavakkal azt hangsúlyozza, hogy ha *még, akár (szinte)* bekövetkezne is az adott esemény – az sem befolyásolná a főmondatban jelölt esemény, állapot alakulását:

- (16) a. mÿertt hogÿ Tawalÿ Nem Jgen Jok voltanak az Borok gondolom *ha szÿnthe fel kÿwldemÿs* el Nem veszÿ (Svetk. 190.)
 b. azt mondotta a Fatensnek, *ha szintén tudta is volna* valóságoss boszorkánysághát mégh sem kölletett volna ellene megh esküdni (Bosz. 291.)
 c. Kikre is, *ha szintén nem irom is*, kiki bölcsen megítélheti, mennyire kellett megindulnom, semmi cognitióm nem lévén mind az törvényes állapotokhoz, mind penig az jószághoz (KárÖnél. I. 27)
 d. Hidgyed édes szivem bizonyossan, hogy soha éltemigh, ha mire kelne is, el nem hadlak, mert *ha szintén akarnám is*, nem lehetne (Constantinus és Victoria 134)

A *szinte ~ szintén* a (16a–d) példákban hasonlóan működik, mint a *még, akár* megengedő feltételes szerkezetben, ez utóbbiak azonban – a TMK alapján legalábbis – ritkábbnak számítanak (20 alatti előfordulás). A kapcsolatot a bibliafordítások párhuzamos helyei is alátámasztják (Károlyi külön nyomatékosító elem nélkül fordítja: *ha országomnak felét kéred is*):

- (17) a. és megesküvék neki, hogy valamit kérsz, megadom neked, *ha szintén országomnak felét is* (Márk 6:23, Káldi)
 b. mert valamit kérendesz, adom teneked, *ha még országomnak felét is* (JordK.)

Ahogy látszik, a *szinte ~ szintén* a (16–17) példák kontextusaiban is kevésbé markáns lexikálisan megragadható jelentéssel bír, fő funkciója a nyomaték (opcionális) kifejezése. Az MTSz alapján megengedő feltétel kifejezésének részeként a 19. század során is rendszeres a *szinte ~ szintén*:

- (18) a. De *ha szintén* igen későre esett *is* diktálása, csakugyan igen derék munkája, szép deáksága volt (Fogarasi Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga, 1823)
 b. köztünk semmi különbség nincs, *ha szinte* a Marcziusi ünnep leírásában Mogyorodi neve az enyim előtt ált *is* (Kiss József: Levelei az emigrációból, 1861)

A lehetséges motivációra térve az adatok alapján feltehető, hogy nemcsak a hedge, hanem a nyomatékosító, elköteleződést, meggyőződést jelölő funkciók is a látszólagosság, hasonlóság fogalmai mentén alakultak ki (a TESz. által meghatározott 'teljesen, egészen' jelentésárnyalat nem minden kontextusra érvényesíthető). Bizonyos kontextusokban (pusztá nyomatékosítás, egyidejűség) a *szinte ~ szintén* párhuzamba állítható az *ugyan* azonosító szerepével, azonban más grammatikai funkciók környezetében is megjelent nyomatékosító (opcionális) markerként. A tagadott

esemény, állapot hangsúlyozásának kontextusában, a megengedő feltétel és a pusztá nyomatékosítás legtöbb esetében a hasonlóság 'éppúgy, is' viszonyítási alapja jellemzően nem explicit. E kontextusokban a *szinte* ~ *szintén* jelentése sem kifejezetten lexikális, illetve ugyancsak igen tág jelentésű elemekkel állítható párhuzamba, mint az *éppen*, a *még* vagy a *csak* (*úgy*); a jelentések konceptuális, propozíciós vs. procedurális jellegének elhatárolásáról és ennek problémáiról a diskurzusjelölők kapcsán újabban I. Dér (2020: 23–24). A *szintén* és a *szinte* használatainak elkülönülése, valamint az utóbbi nyomatékosító szerepe (az MTSz adatai nyomán) feltehetően a 19. század második felében vagy azt követően szorult vissza.

4.2. *Azt tud*

A *tud* alapvető és elsődleges jelentései a TESz. alapján a 'tapasztalata, ismerete van' (valamint korai használatai között adatható a 'képesség, lehetőség' is; a tipikus grammatikalizációs ösvényeket tekintve a *tud* forrástartomány a képesség és a szokásosság fogalmai, jelölése felé mozdul el, vö. Heine–Kuteva (2002: 186–187) és Kuteva et al. (2019: 248–249)). Az evidencialitás azon felfogásában, ahol a tapasztalat, információ forrása az érzékelés, idézet, inferencia, (fel)tételezés szemantikai csoportjaira osztható (pl. Grund 2012 és hivatkozásai), a *tud* az utóbbi kategória része, hangsúlyozva, hogy a tapasztalat mentális művelet eredménye. Az információ értékelését tekintve pragmatikai markerként a *tud* által a beszélő nagyfokú elköteleződését is kifejezi azzal kapcsolatban, hogy az adott esemény, állapot érvényes, sőt akár erősebb meggyőződést is jelezhet, mint amennyire az tárgyilagosan megalapozott lehet. Ez utóbbira példa a boszorkányperes tanúvallomásokban az, amikor a megkérdezett (*nyilván, bizonyosan tudja*, hogy valaki boszorkány (jöllehet valójában csak erre gyanakszik). Korábban épp a tudás és az azzal kapcsolatos bizonyosság képlékeny természetével kapcsolatban idéztem az *azt tud* néhány előfordulását olyankor, amikor a megnyilatkozó azt fejezi ki általa, hogy bár bizonyos lehetett valamiben a történetmondás egy adott pontján, később nem az ő meggyőződése igazolódott (Varga 2019: 105). Az SzT. az *azt tud* használata kapcsán ugyancsak a meggyőződést emeli ki (azt azonban már a szótár jellegéből adódóan nem tárgyalja, hogy a mellékmondatban foglalt esemény érvényes-e).

A *hogy* kötőszó kialakulása kapcsán is felvetődött, hogy a mellékmondat igazságértékének kétségesként értelmezése kapcsolódhatott az *azt* utalószóhoz is (az *úgy* pedig az információ ellenőrizhetetlenségét kifejező diskurzuspartikulaként értelmeződik, I. É. Kiss–Gugán (2021: 221–222)).

A jelenlegi adatgyűjtés azt támasztotta alá, hogy az *azt tud* tárgyalt használatában nem egyszerűen kétséges a mellékmondat igazságértéke, hanem a mellékmondatban foglalt esemény, állapot, körülmény jellemzően nem áll fenn. Az alábbi részletben felidézi az egyik tanú a boszorkánysággal gyanúsított személy (Farmosi Erzsók) és a közösség egyik tagjának konfliktusát, ami veréssel végződött – a gyanúsított személy szerint azonban ezt mégsem ő szenvedte el:

- (19) Kis István meg veri Farmosi Erskott mongya arra Farmosi Erskok talám *azt tudgya* hogy engem vert meg de bizony az lajtorját verte meg (Bosz. 43.)

A gyűjtött adatok és előfordulási arányok a következők (tájékoztató jelleggel; a manuálisan talált további boszorkányperes, leveles, valamint emlékirat és dráma adatszámai csak a nem faktív használatot tartalmazzák):

Forrás	azt tud / nem faktív
16–18. sz. TMK, boszorkányper	80/13
16–18. sz. TMK, levelek	45/39
16–18. sz. további boszorkányper + levelek	20
16–18. sz. emlékirat, Dráma	28
1772-től MTSz	85/4
Összes nem faktív:	104

4. táblázat

Az *azt tud* előfordulásai a feldolgozott forrásokban (adatszám)

A boszorkányperes esetében az ezúttal releváns adatok alacsony száma azzal magyarázható, hogy a tanúk rendszeresen reflektáltak az információk forrására (vagy épp annak hiányára), így több olyan adat olvasható, ahol igaz a mellékmondatban szereplő esemény: *azt tudgya hogy egy lova az utban meg betegedet de mi Nyavalában nem tudgya* (Bosz. 296.). Az idézett adatból egyúttal az is látszik, hogy a faktív és az ezúttal releváns funkció között formai különbség nem mutatható ki az írott források alapján – leszámítva, hogy a nem-faktív értelmezés esetén az *azt* nem hagyható el. Azonban attól, hogy az *azt* jelen van a szerkezetben, még nem lesz egyértelmű, hogy az adott kontextusban nem-faktív szerepű-e a kérdéses részlet (jóllehet feltételezhető, hogy az intonáció eltérő lehetett a kétféle használat során). Az, hogy a mellékmondatban jelölt esemény végül tudhatóan nem valósul meg, a közvetlen szövegkörnyezet, valamint a tágabb kontextus alapján azonosítható:

- (20) a. Feruson is szünt egy kevéssé a hurut, de *azt tudtam, odalesz bele*, anyira volt (Bark. 60.)
 b. mikor *azt tudtam*, hogy legjobban járok, ihol akkor estem el (BethIMÖnél. II: 318)
 c. Nyari Ferencz nec egyszer bait küldel, *azt tudad*, hogy nem mer veled meg viiny, de ü iamborul vitez ember mogyara keszüle (Comodia 627)

A (20a) esetében a levélíró előrebocsátja, hogy Ferus köhögése enyhült, azaz nem következett be az, amit korábban „tudott”, illetve amire a beteg korábbi állapota alapján gondolt (arra, hogy belehal). A (20b–c) példákban pedig utólagos a tévedésre vonatkozó reflexió (*ihol akkor estem el; vitez ember módjára készüle*).

Az ezúttal vizsgált funkcióban a kontextus több tekintetben is összetett; egyrészt időben, hiszen egyszerre hangsúlyozódik a korábbi meggyőződés erős volta (*odalesz bele, legjobban járok* stb.), és az is explicit, hogy végül nem ez történt. Emellett egyetlen beszélő / író kijelentésekor egyszerre figyelhető meg a megnyilatkozó mentális állapota a következtetés idején (mellékmondat), majd azt követően, a tapasztalatot újraértékelve (előrebocsátva vagy utólagosan hozzáfűzve, illetve maga az *azt tud* is implikálja). Az újraértékelés mozzanata viszont külső nézőpont bevonásával is történhet:

- (21) Legelsőben is reggeli kávé, herbathé, csokolátának híre sem vala; ha valakinek azt mondtad volna [...] kell-e thé, *talám azt tudta volna*, hogy tezed; ha csokolátával kínáltál volna valakit, *talám azt tudta volna*, ha tudta volna, hol volna Kacsulátafalva Fogarasföldin, hogy az kacsulási patakából kínálod
(MetTr., Harmadik cikkely)

A (21) példában a megnyilatkozó utal a nemrég még idegen szavak értelmezésében rejlő tévedési lehetőségekre (*tezed* 'tegezed', *kacsulási patakából kínálod*), azonban más, közelebről meg nem határozott (*valakinek*, *valakit*), de hozzá hasonlóan szocializálódott beszélők mentális állapotához, feltételezett hiedelmeihez kapcsolja a markert (*talán azt tudta volna*).

Az *azt tud* a 18. század után az MTSz alapján igen ritka a vizsgált használatban, 85 múlt idejű találatból – ebben a formában, ha nem is kizárólagos, de jellemzőbb ez a funkció – mindössze négyszer fordul elő, ráadásul kevésbé explicit annak kifejezése, hogy az esemény, állapot nem érvényes (*megűtköztem ... sem értettem ... honnan hát...*):

- (22) oly megvetéssel mondta ki unokabátyja nevét, hogy megűtköztem rajta [...] Ezt sem érttem, hiszen *azt tudtam*, hogy ők igazi testvéri szeretetben növekedtek fel egymás mellett, honnan hát az a gúnyos megvető hang?
(Gyulafehérvári Hírlap, 1896)

Feltehetően a 19. század során is már inkább az informális regiszter részeként fordulhatott elő, például:

- (23) Láttál-e már üveget fújni? [...] *Azt tudtam*, hogy minden üvegnél egy-egy tűdő szakad meg, hát *pedig dehogy*. (Petőfi, Úti levelek 221, 1847)

A lehetséges motiváció kapcsán felmerül annak a szerepe, hogy a nem faktív használatú *azt* nem lehet kontrasztív topik,⁶ azonban a faktív használatú *azt* sem kizárólag ekként használatos, például: *Petrus Kovács fassionem suam confirmat addito, hogy aszt tudgya az Hajdu Leányát az Tótt Eörse gyógyította megh* (Bosz. 223. – ez a beszámoló, pontosabban kiegészítés ennyiből áll, a hatóság kérdései között szerepel, hogy tudnak-e a tanúk gyógyításról). További szempont, hogy a kontextusban működik egyfajta szembeállítás, kontraszt a nem faktív *azt tud* esetében, hiszen a beszélő azt tudta, hogy bekövetkezik, illetve fennáll egy esemény, állapot (azt azonban akkor még nem tudta, hogy ez mégsem igaz; ez utóbbi tudás, illetve annak hiánya a szerkezetben implicit). Jóllehet szerkezetileg kötöttebb a nem faktív használat a faktívnál, a funkciók közötti váltakozást ez önmagában nem magyarázza. Rátérve, hogy a vizsgált változás milyen mintázatba illeszkedik, gondolhatunk az *úgy tud* hasonló használatára (vö. É. Kiss–Gugán 2021: 222). A TMK 71 adata alapján a két szerkezet nem állítható közvetlen párhuzamba; az *úgy tud* a 16–18. század során is jelez valamelyes beszélői bizonytalanságot, távolságtartást az információ expliciten kevésbé ellenőrzött volta miatt, például: *Mert úgy tudom, megfogták a lopót, de azolta arul sem tudósítottak* (Bark. 247.). Az ily módon kifejezett

⁶ A fenti észrevételt, illetve a főmondat szerkezete és a kétféle variáns lehetséges kapcsolata közötti viszony részletesebb megvizsgálását egyik lektorom vetette fel, javaslatát ezúton is köszönöm.

meggyőződés sem olyan erős, mint az *azt tud* esetében, az *úgy tud* tehát inkább a hedge-ek közé sorolható a történeti anyag szerint is.

A TMK-ban az *azt hitt* igen ritka, mindössze 3 adat található a 16. századból; ez utóbbi variáns esetében az információ ellenőrizetlensége nem vetődik fel, a tévedés pedig nem feltétlenül explicit: *A liztet vram bizonj azt hittem regen el kültem* (Tel. 63.). Jóllehet a korpuszból a későbbi századokban nem mutatható ki, napjaink nyelvhasználatában leginkább az *azt hitt* (esetleg *úgy hitt*) fejezheti ki az ezúttal tárgyalt funkciót – beleértve, hogy a reflektált esemény, állapot nem áll fenn –, ha nem is teljes a megfelelés. Az információ forrása és az arra épülő meggyőződés, tudás helyett vélekedést jelöl, már a szóválasztásban is érzékeltetve a tévedés lehetőségét, míg az *azt tud* esetében ez elsősorban a kontextusból (szöveg és szituáció) következtethető ki.

4.3. *Alkalmas*

Az *alkalmas* esetében elsődleges és napjainkig is általános a pozitív jelentés ('megfelelő, illő'; TESz., SzT.), például: *eo neky alkalmas louay valannak* (Tel. 61.). A 16–18. században a minőség mellett megjelent mértéket jelölve, a következő példában mindkettőre vonatkozhat (pozitív kontextusban 'sok' és / vagy 'jó'): *igen jól foly az korczoma, Isten alkalmas bort adván Szivem* (Kár. 284.). Az 'alkalmas' jelentésű elemek tipikus grammatikalizációs ösvényének céltartománya a képesség, kötelezőség (vö. Heine–Kuteva 2002: 284–286; Kuteva et al. 2019: 284–286).

A mértéken, intenzitáson keresztül viszont olyan események, állapotok leírásába is belekerülhetett az *alkalmas*, amelyekhez a beszélő semleges, sőt negatívan viszonyulhatott:

- (24) a. levelét kedves szeretettel vettem. Már *alkalmas ideje* is lévén,
Kegyelmedről bizonyost nem érthettem (Bark. 167.)
- b. *alkalmas időtül* fogva az arestumban szenved, és el is betegesedett
(MBF I: 435)
- c. Ez két detentus személyek egymással *alkalmas üdőtől fogva* fertelmesül
éltének (MBF III: 373)
- d. a kertyében bé menvén Gáll Ilonának, Molnár Istokne négy almát
szakasztott, kit is az után csak hamarsággal ell lelvén a hidegh *alkalmas
ideigh* gyötörte (Bosz. 415.)

A pozitív és a negatív viszonyulás közötti különbség elsősorban a kontextusból következtethető ki. A gyűjtött előfordulások a következők:

Forrás	<i>alkalmas</i> / semleges + negatív
16–18. sz. TMK, boszorkányper	34/22
16–18. sz. TMK levelek	38/19
16–18. sz. További boszorkányper, levelek	13/12
16–18. sz. Emlékirat	26/13
1772-től MTSz (minta)	300/5+1
Összes/ezúttal tárgyalt funkció	111/68

5. táblázat

Az *alkalmas* előfordulásai a vizsgált forrásokban (adatszám)

Az SzT. felveszi az *alkalmas* használatát 'nehéz, súlyos, jelentős' értelemben (például *alkalmas nyavalya*), azonban a motiváció ennél általánosabban is megragadható. Több példa is van arra, hogy a pozitív minőség – inkább ideiglenesen – átértékelődik intenzitás, (nagy) mérték kifejezésére, ilyen a *szép(en): szépen bé borúlván az ég essőre volt az idő* (Bosz. 87.), illetve a *jó(l): a Deutralis Horváthné harmad magával meg jelent, és fel ültetvén e Tanut ming hogj fekütt vala jól meg kinozván* (Bosz. 328.; más nyelvekben is, vö. Ghesquière (2021)). (Hozzátehetjük, negatív jelentésű fokozók esetében is adathozható ez a lehetőség és a polaritás semlegessé válása már a történeti anyagban is, például *szörnyen kerdezi* [Bosz. 294.]; I. Varga (2022), illetve a szinkrón nyelvhasználatról I. Dér (2013).)

Az *alkalmas* mértékként való használatára a feldolgozott bibliafordításokban is van példa (Sylvester és Károlyi fordításában *nagy sok* szerepel): *Mikor pedig Pál alkalmas sok venyikét szedett volna őszve* (Apcsel 28: 3, Káldi). Ezzel együtt már a kódexirodalomból idézhető negatív jelentésű elemekkel való kollokáció részeként (25a), ahogy magánéleti szövegekből is kimutatható:

- (25) a. es az hamis uadokat *alkolmas kenok* ala uethe [és a hamis vádolókat alkalmas kínok alá veté] (KazK. 46v)
 b. az houa fel menuen, es *Alkalmast kesuen*, Vekon ualazall meg theruen (Wathay: 50)
 c. Eddig is *alkalmas kárunk* forogván (Kár. 162.)
 d. viradóra esett nagy hó, s keményebbre fordulván, *alkalmas gátolást* tött épületeim continuatiojában (KárŐnél. II. 68)

Az *alkalmas* negatív használatban ritka a vizsgált korszakban (mértéket jelölve, semlegesebb kontextusban valamivel jellemzőbb). A későbbi előfordulásokat tekintve az MTSz 300-as mintájából a 19. században (1865-ig feldolgozva az előfordulásokat) mindössze egy adat szerepel egyértelműen negatív kontextusban (26a), viszont semleges polaritással intenzitást, mértéket jelölve sem sokkal jellemzőbb (26b–d):

- (26) a. Visszalopózának tehát a' komák, magok előtt is titkolni akarva, hogy megfutamodának, még inkább azt, hogy minden józanodások ellenére is még *alkalmas rettegésben* voltak (Vörösmarty Mihály: A kecskebőr, 1834)
 b. s mikor a gazda észre nem vette, mert már *alkalmas részeg* volt, markoltam a tálból a derelyét, s raktam a keszkenőmbé (Fogarasi Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga, 1823)
 c. mindazáltal már talállyuk némünémű nyomait a' 16dik Századtul fogva egy két szóban egynehány Irónknál is: és azért meg lehet engedni, hogy az *alkalmas régi* (Pápay Sámuel: A magyar literatúra esmérete, 1808)
 d. Leginkább ezen Fejedelem alatt esmertették 's kedveltették meg jobban a' Magyarokkal a' Játékszíni hasznos gyönyörködést, azon Német Játészó Társaságok, melyek némelly nagyobb Városainkban már *alkalmas régólta* játszottak (Pápay Sámuel: A magyar literatúra esmérete, 1808)

Az *alkalmas* semlegesebb polaritású használata feltehetőleg a 19. század során szorult vissza (jóllehet alkalmi átértékelődés, akár csak a *jó[l]* és a *szép[en]* esetében, nem zárható ki).

5. Összegzés

Jelen tanulmány néhány pragmatikai marker 16–18. századi történetébe nyújtott betekintést, kiemelve a korszakban megfigyelhető jelentésváltozásokat, funkcionális átjárhatóságot. A polaritás szempontjából az alapvető, elsődleges pozitív jelentésből a semlegesség felé elmozdulás volt igazolható az *alkalmas* esetében (egyúttal a minőség → intenzitás irány), ezáltal negatív kontextusokban is megjelenhetett. Az evidencialitás szempontjából az *azt tud* olyan használatát tárgyaltam, mely során a mellékmondatban foglalt esemény a (korábbi) hangsúlyos meggyőződés ellenére jellemzően nem teljesül (az *úgy tud* nem bizonyult közvetlen párhuzammal e téren, utóbbi a korszakban is hedge, míg az *azt tud* az elköteleződés miatt booster). A *szinte* ~ *szintén* a hasonlóság alapján (az *ugyan*-nal párhuzamba állítható azonosító szerep mellett) a nyomatékosítás felé is elmozdulhatott. Ez utóbbi funkciót több jellegzetes kontextusban sikerült kimutatni (az SzT. által is feltüntetett egyidejűség mellett pusztá nyomaték, tagadás és megengedő feltételeesség kifejezésekor is).

A változások, funkcionális átjárhatóság egy része látható formai, szerkezeti különbségek nélkül jellemző, azaz főként a szituációból, kontextusból következtethető ki az aktuális használat. Az egyes markerek elsődleges jelentéseit tekintve a tárgyalt átértékelődések nem a tipikus, több nyelvben is rendszeresebben dokumentált grammatikalizációs irányokba való elmozdulást valószínűsítették meg (vö. Heine-Kuteva 2002; Kuteva et al. 2019). A 'szinte' jelentésű elemek esetében ez az approximátor funkció lehetett, ugyanis a boosterré válással párhuzamba állítható leírás más nyelvekben nem mutatkozott; a 'tud' a képesség, szokásosság jelentéstartalmának forrása, míg az 'alkalmas' jellemző céltartománya a képesség, kötelezőség.

További közös jellemző, hogy a vizsgált funkciók mindhárom marker esetében többé-kevésbé visszaszorultak a 19. század során – az MTSz. alapján legalábbis, azonban a korszakból nem áll rendelkezésre további adatbázis, illetőleg hasonlóan hatékonyan kereshető szövegmennyiség, amelynek adataival a jelenlegi eredmények közvetlenül összevethetők. Így az alakulástörténet egyelőre szükségszerűen hiányos, nyitott marad. A regiszterbeli különbségeket tekintve az *alkalmas* és az *azt tud* inkább az (élnyelvközei, ego-dokumentum, valamint fiktív) informális forrásokban jelentek meg rendszeresen, míg a *szinte* ~ *szintén* a bibliafordításokban is kimutatható nyomatékosító szerepben, így korszakjellelemzőnek tekinthető (visszaszorulásának részletesebb leírása tehát még vizsgálatokat igényel). A kutatás mind a polaritás, mind az evidencialitás mentén folytatható, bővíthető a korszak további elemeinek bevonásával.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az NKFI FK 135186. számú pályázat támogatásával készült. Ezúton köszönöm a kézirat korábbi változatához fűzött észrevételeket, javaslatokat.

Források

- Bethlen Kata = Sükösd Mihály 1963. *Bethlen Kata önéletírása. (Bethlen Kata válogatott levelei)*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- BethlMÖnél. = Szalay László 1858. *Gróf Bethlen Miklós önéletírása I–II*. Pest: Heckenast.
- Comoedia = Comoedia Balassi Mennihart arultatasarol, melliel el szakada az Magyar orzagi masodic valasztot lanos kiraltul (1566–1567). In Kardos Tibor et al. *Régi magyar drámai emlékek I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Constantinus és Victoria = Constantinusnak és Victorianak egymáshoz való igaz szerelmekről írott comoedia (1648). In Kardos Tibor et al. *Régi magyar drámai emlékek I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- CsákyKlev. = Papp Klára 2006. „Minden örömöm elegyes volt bánattal”. *Csáky Kata levelezése*. Debrecen: Erdélyi-történeti Alapítvány – Debreceni Egyetem Történettudományi Intézete.
- KárÖnél. = Szalay László 1865. *Gróf Károlyi Sándor önéletírása I–II*. Pest: Heckenast.
- KazK. = Kovács Zsuzsa 2003. *Kazinczy-kódex 1526–1541*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- MBF 1. = Bessenyei József 1997. *A magyarországi boszorkányság forrásai I*. Budapest: Balassi Kiadó.
- MBF 3. = Kiss András – Pál-Antal Sándor 2002. *A magyarországi boszorkányság forrásai III*. Budapest: Balassi Kiadó.
- MethTr. = Wildner Ödön – Sugár Jenő 1927. *Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae 1736*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/KlasszikusOrvosiKonyvek_007 (utolsó letöltés: 2022. május 25.)
- MTSz = Magyar Történeti Szövegtár (http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form)
- Párhuzamos Bibliaolvasó <http://parallelbible.nytud.hu/>
- Petőfi = *Petőfi Sándor munkái. IV. Vegyes művek*. Sajtó alá rendezte: Badics Ferenc. Budapest: Franklin. 1906.
<https://mek.oszk.hu/07900/07974/pdf/petofi4.pdf>
- Szegedi Lőrinc = Szegedi Lőrinc: Theophania az az: isteni megjelenés (1575). In Kardos Tibor et al. *Régi magyar drámai emlékek I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SzékelyLÖnél. = Fehér Andrea 2019. *Gróf Székely László önéletírása*. Kolozsvár, Budapest: Erdélyi Múzeum Egyesület – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- SzT. = Szabó T. Attila (főszerk.) *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Akadémiai Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz. <http://tmk.nytud.hu/>
- Wathay = Ponori Thewrewk József 1838. *Wathay Ferenc Prosaművei*. Pozsony: Schmid Antal.

Hivatkozások

- Culpeper, Jonathan – Merja Kytö 1999. Modifying pragmatic force. Hedges in early modern English dialogues. In Andreas H. Jucker – Gerd Fritz – Franz Lebsanft (szerk.) *Historical Dialogue Analysis*. (Pragmatics & Beyond New Series 66) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 293–312. doi:10.1075/pbns.66.12cul.
- Culpeper, Jonathan – Merja Kytö 2010. Pragmatic markers. In Jonathan Culpeper – Merja Kytö *Early Modern English Dialogues. Spoken Interaction as Writing*. (Studies in English Language) Cambridge: Cambridge University Press. 361–397.
- D. Máta Mária 1991. A határozószók. In Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 401–432.
- D. Máta Mária 1992. A határozószók. In Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 570–661.
- Dér Csilla Ilona 2013. *Iszonyatosan/rettenetesen/őrületesen jó!* A fokozószók grammatikalizációjáról. In Geecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.) *Az interkulturális kommunikáció elmélete és gyakorlata*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 154) Székesfehérvár, Budapest: Kodolányi János Főiskola, Tinta Könyvkiadó. 71–76.
- Dér Csilla Ilona 2020. *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó.
- Dömötör Adrienne 2015a. Szókapcsolat vagy összetett szó? Az *ugyan* és mutató névmások együttállása. In Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.) *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 31–40.
- Dömötör Adrienne 2015b. *Ugyan az és ugyanaz* – az azonosító *ugyan* története. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 27–43.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból: korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113:85–110.
- É. Kiss Katalin – Gugán Katalin 2021. A *hogy* kötőszó kialakulása. *Nyelvtudományi Közlemények* 117:199–226. doi:10.15776/NYK.2021.117.7.
- Foolen, Ad 2011. Pragmatic markers in a sociopragmatic perspective. In Gisle Andersen – Karin Aijmer (szerk.) *Pragmatics of Society*. (Handbooks of Pragmatics 5) De Gruyter Mouton. 217–242. doi:10.1515/9783110214420.217.
- Fraser, Bruce 2010. Pragmatic competence: The case of hedging. In Gunther Kaltenböck – Wiltrud Mihatsch – Stefan Schneider (szerk.) *New Approaches to Hedging*. (Studies in Pragmatics 9) Brill. 15–34. doi:10.1163/9789004253247_003.

- Ghesquière, Lobke 2021. "A good deal of intensity": On the development of degree and quantity modifier *good*. *Journal of English Linguistics* 49/2:159–181. doi:10.1177/0075424220980046.
- Gray, Bethany – Douglas Biber 2014. Stance markers. In Karin Aijmer – Christoph Rühlemann (szerk.) *Corpus Pragmatics. A Handbook*. Cambridge: Cambridge University Press. 219–248. doi:10.1017/CBO9781139057493.012.
- Grund, Peter J. 2012. The nature of knowledge: Evidence and evidentiality in the witness depositions from the Salem witch trials. *American Speech* 87/1:7–38. doi:10.1215/00031283-1599941.
- Gugán Katalin 2020. *Regiszterfüggő változatok a középmagyarban*. Kézirat.
- Gugán Katalin 2021. A Jespersen-ciklus előszobájában: a mondattagadás változatai a középmagyarban. In Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Varga Mónika (szerk.) *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 129–153.
- Gugán Katalin 2022. „Félő, az Isten is el ne hagyjon” – Pleonasztikus tagadás a középmagyarban. Kézirat. Várható megjelenés: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI*.
- Halm Tamás 2020. *Szinte és majdnem*: diakrón formális szemantikai elemzés. In Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 137–152.
- Heine, Bernd – Tania Kuteva 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Juhász Dezső 1991. A módosítószók. In Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 501–513.
- Juhász Dezső 1992. A módosítószók. In Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 815–838.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 179) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kugler Nóra 2018. A prototipikus (poláris) antonimák. Kognitív nyelvészeti javaslat elmélet és empiria összehangolására. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5:159–180. doi:10.14232/JENY.2018.1.6.
- Kuteva, Tania – Bernd Heine – Bo Hong – Haiping Long – Heiko Narrog – Seongha Rhee 2019. *World Lexicon of Grammaticalization*. 2. kiad. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781316479704.
- Mihatsch, Wiltrud 2010. The diachrony of rounders and adaptors: Approximation and unidirectional change. In Gunther Kaltenböck – Wiltrud Mihatsch – Stefan Schneider (szerk.) *New Approaches to Hedging*. (Studies in Pragmatics 9) Brill. 93–122. doi:10.1163/9789004253247_007.
- Nevalainen, Terttu – Matti Rissanen 2002. Fairly pretty or pretty fair? On the development and grammaticalization of English downtoners. *Language Sciences* 24/3:359–380. doi:10.1016/S0388-0001(01)00038-9.

- Novák, Attila – Katalin Gugán – Mónika Varga – Adrienne Dömötör 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52/1:1–28. doi:10.1007/s10579-017-9393-8.
- Overstreet, Maryann 2011. Vagueness and hedging. In Gisle Andersen – Karin Aijmer (szerk.) *Pragmatics of Society*. (Handbook of Pragmatics 5) Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 293–317. doi:10.1515/9783110214420.293.
- Sass Bálint 2017. Keresés korpuszban. A kibővített Magyar Történelmi Szövegtár új keresőfelülete. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténelmi kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 267–277.
- Simon Eszter – Kalivoda Ágnes 2020. A Párhuzamos Bibliakorpusz és Bibliaolvasó fejlesztése. In Dékány Éva – Halm Tamás – Surányi Balázs (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXII. Újabb eredmények a grammatikaelmélet, nyelvtörténet és uralisztika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 429–438.
- Traugott, Elizabeth Closs 2020. Expressions of stance-to-text: discourse management markers as stance markers. *Language Sciences* 82 (Investigating Stance in English: Synchrony and Diachrony):101329. doi:10.1016/j.langsci.2020.101329.
- Varga Mónika 2019. Az evidencialitás kifejezéseiről boszorkányperekben: következtetés, értékelés és újraértékelés. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/1:99–127. doi:10.14232/JENY.2019.1.4.
- Varga Mónika 2021. Sajátos jelentéstartalom és mellérendelés: innováció és változási tendenciák. In Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Varga Mónika (szerk.) *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 154–175.
- Varga Mónika 2022. Pragmatikai markerekről 18. századi regiszterekben: összehasonlító elemzés. Kézirat. Várható megjelenés: *A nyelvtörténelmi kutatások újabb eredményei XI*.

A szerzőről

Varga Mónika a Nyelvtudományi Kutatóközpont Történelmi Nyelvészeti és Uralisztikai Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe a magyar nyelvtörténet (szövegnyelvészet, mondattan, morfológia), valamint a történelmi pragmatika. Részt vesz történelmi adatbázisok építésének munkálataiban.

Elérhetősége: varga.monika@nytud.hu